

گردشگری مذهبی
مراسم آئینی محرم
در بافت تاریخی گرگان*

نویسندگان: گلشن مقسمی^۱

مریم اسپومحلی^۲

پس از شناخت قابلیت های گردشگری و دریافت اهمیت آن در حوزه های مختلف فرهنگی، اقتصادی و ...، توجه ویژه ای از سوی مسئولین و عامه ی مردم ایران، معطوف این صنعت نوپا شده است. گسترش روزافزون صنعت گردشگری با انشعاب آن به شاخه های تخصصی مختلفی همراه بوده و علوم وابسته به آن نیز در حال بلوغ و تکامل است. با توجه به ساختار مذهبی و اعتقادی حاکم بر جامعه ی ایران، گردشگری مذهبی به عنوان یکی از شاخه های صنعت گردشگری، از جایگاه خاصی برخوردار است.

پیوند آیین های عاشورایی با ساختار بافت تاریخی شهر گرگان، به عنوان بافت تاریخی ارزشمندی که در سال ۱۳۱۰ خورشیدی در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده، از قابلیت ویژه ای در راستای جذب گردشگر فرهنگی برخوردار است. از یک سو آیین ها و مناسک بومی مانند آیین های توق بندان، پامنبری، دسته چوبی، عشوری و ...، از سوی دیگر ابنیه ی مذهبی- تاریخی مانند تکایا، مساجد و بقاع متبرکه و از دیگر سو گونه های معماری بومی و نمونه ی یک شهر تاریخی با مؤلفه های معماری و شهرسازی نواحی شمالی کشور، همگی قابلیت هایی هستند که باید در حفاظت، استفاده ی صحیح و معرفی آن ها کوشید.

* در دهه ی نخست محرم سال جاری (۱۳۹۵ خورشیدی) پژوهشوری با عنوان «محرم در گرگان زمین» در شهر گرگان منتشر شد. متن پیش رو نسخه ی تکمیلی همان پژوهش است.

۱. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران

۲. کارشناس ارشد معماری

مقدمه:

تکایای گرگان همانند سایر تکایای ایران مکان‌هایی برای برگزاری مراسم سالیانه‌ی عزاداری امام حسین (ع) هستند. آمیختگی آیین‌های گرامی‌داشت امام حسین (ع) و واقعه‌ی کربلا با فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌های مختلف، سبب شده است که شیوه‌های برگزاری مراسم سوگواری این شهید مظلوم تاریخ، دارای تنوع بوده و در هر یک از نقاط مختلف جهان تشیع، با ویژگی خاصی برگزار شود. در شهر گرگان نیز ویژگی‌هایی در جزئیات برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم وجود دارد، اما آن‌چه که آن را خاص‌تر و ویژه‌تر ساخته، تمرکز این مراسم در محلات بافت قدیمی شهر است. چنان‌که در طی برگزاری این مناسک آیینی، بافت تاریخی گرگان جانی دوباره یافته و حیاط اجتماعی محله‌ها در این ایام به اوج خود می‌رسد. در بافت تاریخی شهر گرگان دوازده محله وجود دارد که این محله‌ها عبارتند از: نعلبندان^۱، پاسرو^۲، میخچه‌گران^۳، سبزه‌مشهد^۴، سرچشمه^۵، سرپیر^۶، دباغان^۷، میدان عباسعلی^۸، دربنو^۹، دوشنبه‌ای^{۱۰}، شاهزاده قاسم^{۱۱} و میرکریم^{۱۲}. در مرکز هریک از این دوازده محله یک میدانگاه و پیرامون آن مجموعه‌ای از تکایا وجود دارند که مجموعه‌ی این میدان‌گاه و تکیه‌ها در هر محله، کانون برگزاری مراسم عزاداری سالار شهیدان است. در طی برگزاری آیین‌های ماه محرم در بافت تاریخی گرگان، این دوازده محله بر اساس یک تقسیم‌بندی تاریخی به سه «مجموعه محله» و یک محله‌ی مستقل تقسیم می‌شوند که عبارتند از: ۱- محله‌ی مستقل میرکریم. ۲- مجموعه محلات نعلبندان، پاسرو و میخچه‌گران. ۳- مجموعه محلات سبزه‌مشهد، سرچشمه، سرپیر و دباغان. ۴- مجموعه محلات میدان عباسعلی، دربنو، دوشنبه‌ای و شاهزاده قاسم. به طوری که برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم در بافت تاریخی گرگان، بر مبنای همین تقسیم‌بندی سازمان یافته است. در ایام عادی سال اغلب مراکز محلات مذکور خالی از حیاط اجتماعی هستند اما با آغاز ماه محرم و برگزاری مراسم آیینی، هر یک از این مراکز محلات دوازده‌گانه به سان قلبی تپنده به تپش درآمده و گذرها و معابر تاریخی همچون شریاناتی، خون تازه را در اندام بافت تاریخی به جریان می‌اندازند. مراسم سینه‌زنی، توق‌بندان، پامنبری و دسته‌چوبی از جمله مراسم آیینی ویژه‌ی ماه محرم در گرگان است که توسط خیل عظیم ارادتمندان ابا عبدالله الحسین (ع) با شکوه و حساسیت بسیار در این محلات برگزار می‌شود. در این میان تکایای گرگان، کانون اصلی مراسم محرم محسوب شده و کارکردهای آیینی-اجتماعی خاص خود را دارند. در این نوشتار سعی شده معرفی مختصری از شاخص‌ترین رسوم آیینی ماه محرم که در بافت تاریخی شهر گرگان برگزار می‌شوند، ارائه شود.

دسته‌های سینه‌زنی:

سینه‌زنی یکی از عمومی‌ترین و اصیل‌ترین مراسمی است که از دیرباز جزو آیین‌های سوگواری شهر گرگان بوده است. چنان‌که در ایام محرم نیز این مراسم به شیوه‌های گوناگون

۳- دسترسی از خیابان امام خمینی، آفتاب نوزدهم و بیست و یکم

۴- دسترسی از خیابان امام خمینی، پانزدهم متری اول و آفتاب بیست و هفتم و نیز خیابان شهداء، پانزدهم متری اول

۵- دسترسی از خیابان شهداء، لاله ششم و هشتم

۶- دسترسی از خیابان شهداء، لاله سیزدهم و خیابان شهیدرجانی، گلشن چهاردهم

۷- دسترسی از خیابان امام خمینی، آفتاب پانزدهم

۸- دسترسی از خیابان شهداء، لاله دهم و دوازدهم

۹- دسترسی از خیابان شهداء، لاله نوزدهم

۱۰- دسترسی از خیابان امام خمینی و خیابان شهیدرجانی نبش چهارراه میدان

۱۱- دسترسی از خیابان امام خمینی، آفتاب هفتم و نهم و نیز خیابان شهیدرجانی، گلشن دوم

۱۲- دسترسی از خیابان شهیدرجانی، گلشن دهم، دوشنبه‌ای ششم

۱۳- دسترسی از خیابان امام خمینی، آفتاب ۶

۱۴- دسترسی از خیابان شهیدرجانی، گلشن ۹

و در روزهای مختلف برگزار می‌شود. اما در این جا خاص‌ترین نوع مراسم سینه‌زنی شهر گرگان که در قالب دسته‌های محله‌ای تبلور یافته است، معرفی خواهد شد. این مراسم از دوران قاجار تاکنون، از شامگاه روز سوم محرم شروع شده و تا شامگاه روز ششم محرم ادامه می‌یابد. ترتیب برگزاری این مراسم در محله‌های تاریخی شهر گرگان بدین قرار است:

۱- دسته‌ی شامگاه روز سوم محرم؛ که مستقلاً به محله‌ی میرکریم اختصاص دارد. این دسته معمولاً از تکیه‌ی میرکریم به راه افتاده، از یکی از گذرهای تاریخی وارد تکیه‌ی میدان می‌شود، از میدان به دربنو از دربنو به نعلبندان و سپس پاسرو، از پاسرو به میخچه‌گران و سرپیر و پس از آن وارد سبزه‌مشهد می‌شود. از سبزه‌مشهد به سرچشمه رفته و از آن جا به دوشنبه‌ای و در پایان کار، مجدداً به میرکریم باز می‌گردد. ۲- دسته‌ی شامگاه روز چهارم محرم؛ که به مجموعه محلات نعلبندان، پاسرو و میخچه‌گران اختصاص دارد. در این شب دسته از تکیه‌ی نعلبندان به راه می‌افتد، از آن جا به تکیه‌های پاسرو، میخچه‌گران، سرپیر، دباغان، سبزه‌مشهد، سرچشمه، دوشنبه‌ای، دربنو و میدان عباسعلی رفته، در محله‌ی میدان عباسعلی مراسم پایان می‌یابد. ۳- دسته‌ی شامگاه روز پنجم محرم؛ که مختص محله‌های سبزمشهد، سرچشمه، سرپیر و دباغان است. در این شب مسیر حرکت دسته از تکیه‌ی سرچشمه شروع شده، پس از عبور از گذرگاه‌های تاریخی و طی نمودن تکیه‌های سبزه‌مشهد، دباغان، سرپیر، میخچه‌گران، پاسرو، نعلبندان و دربنو، به تکیه‌ی میدان رسیده و مراسم در این تکیه خاتمه می‌یابد. ۴- دسته‌ی شامگاه روز ششم محرم؛ که به محله‌های میدان، دربنو، دوشنبه‌ای و شاهزاده قاسم اختصاص دارد. در این شب ابتدا عزاداران محله‌ی شاهزاده قاسم در قالب دسته‌ای کوچک از تکیه‌ی شاهزاده قاسم حرکت کرده، خود را به تکیه‌ی میدان می‌رسانند، سپس مراسم سینه‌زنی رسماً از تکیه‌ی میدان آغاز شده و پس از گذشتن از تکیه‌های دربنو، دوشنبه‌ای، سرچشمه، سبزه‌مشهد، دباغان، سرپیر، میخچه‌گران، پاسرو، نعلبندان، و دربنو، مجدداً وارد تکیه‌ی میدان شده و اجرای مراسم در این محل به پایان می‌رسد. برگزاری این مراسم و مسیر حرکت از تکیه‌ای به تکیه‌ی دیگر، هر ساله با تغییراتی همراه است که معمولاً قبل از برگزاری این مراسم، بزرگان محلات جلسه‌ی شور و مشورت تشکیل داده و مسیر حرکت دسته‌ها را مشخص می‌کنند.

شیوه‌ی برگزاری مراسم سینه‌زنی بدین صورت است که عزاداران محله یا محله‌هایی که نوبت دسته روی آن‌ها است، در میدانگاه تکایا جمع شده و در حالی که هم‌نوا با نوای نوحه‌خوان بر سر و سینه‌ی خود می‌کوبند، از طریق معابر و گذرگاه‌های تاریخی وارد سایر محله‌های قدیمی شهر شده، در میدانگاه هر محله زمانی توقف کرده، عزاداران محله‌های میزبان، به آن‌ها می‌پیوندند و باهم مراسم سینه‌زنی را برگزار می‌کنند. پس از انجام سینه‌زنی در هر محله، عزاداران میزبان از آن‌ها جدا شده و دسته‌ی اصلی، حرکت خود را به سمت محله‌ی بعدی ادامه می‌دهد. نکته‌ی لازم به تذکر در مورد دسته‌های سینه‌زنی

مجموعه محلات، این است که؛ در شبی که نوبت دسته روی یکی از مجموعه محلات است، بر اساس مسیر تعیین شده، دسته روی با یک زمان بندی خاص از محله ای که در منتهالیه مسیر قرار دارد شروع شده، در مسیر حرکت خود، وارد محله ی دیگر از مجموعه محلات مذکور شده، عزاداران آن محله نیز به دسته می پیوندند و به مسیر خود ادامه می دهند. به همین ترتیب وقتی تمامی عزاداران در آخرین محله از همان مجموعه محلات به هم پیوستند و یک دسته ی سینه زنی واحد را تشکیل دادند، از این زمان دسته شکل رسمی به خود گرفته و به سمت سایر محلات به حرکت درمی آید. البته در سال های اخیر تنها دسته ای که این قاعده را به طور دقیق رعایت، و انسجام مجموعه ی خود را حفظ کرده، همان دسته ی شامگاه پنجم محرم، یعنی دسته ی سینه زنی مجموعه محلات سبزه مشهد، سرچشمه، سرپیر و دباغان است. به همین دلیل هم هست که این دسته بزرگ ترین دسته ی سینه زنی بافت تاریخی گرگان محسوب شده و به نام «دسته ی چهار محل» شهرت یافته است. شیوه ی تجمع دسته های سینه زنی این چهار محله از این قرار است که پس از تعیین مسیر دسته روی شامگاه پنجم محرم که در سطور بالا ذکر شد، دسته ی تکیه ی سرچشمه که در منتهالیه این مسیر قرار دارد، به سمت محله ی سبزه مشهد حرکت کرده، ضمن توقف در میدانه تکیه ی سبزه مشهد و اجرای مراسم سینه زنی، دسته ی محله ی سبزه مشهد نیز به آن ها می پیوندد، سپس مجموع دو دسته به سمت تکیه ی دباغان رفته، به همان ترتیب دسته ی دباغان به آن ها می پیوندد و سپس وارد تکیه ی سرپیر شده، سرانجام پس از پیوستن دسته ی سرپیر به آن ها،

مسیر عمومی دسته های سینه زنی شهر گرگان در شبهای سوم تا ششم محرم

«دسته‌ی چهارمحل» رسمیت یافته و از آن‌جا در مسیر دسته‌روی تعیین شده، به سمت سایر محله‌ها رفته، به اجرای مراسم سینه‌زنی می‌پردازند.

مراسم توق بندان

توق بندان از جمله مراسم آئینی اصیل گرگان است که به خاطر ویژگی‌های آن، در فهرست میراث معنوی (ناملموس) کشور به ثبت رسیده است. این مراسم نیز بر مبنای همان تقسیم‌بندی محله‌های قدیمی شهر که در سطور بالا ذکر شد، استوار است. یعنی محله‌ی

آیین توق بندان گرگان - عکاس ابوطالب ندوی

مستقل میرکریم و مجموعه محلات سه‌گانه‌ی مذکور فردای شبی که مراسم سینه‌زنی را برگزار کرده‌اند، هرکدام به توالی چهار روز، از روز چهارم محرم تا روز هفتم محرم، به برگزاری مراسم توق بندان خواهند پرداخت. ترتیب زمان‌بندی مراسم توق بندان در شهر گرگان بدین قرار است: ۱- روز چهارم محرم: تکایای محله‌ی مستقل میرکریم. ۲- روز پنجم محرم: تکایای مجموعه محلات نعلبندان، پاسرو (به انضمام مسجد جامع) و میخچه‌گران. ۳- روز ششم محرم: تکایای مجموعه محلات سبزه‌مشهد، سرچشمه، سرپیر و دباغان. ۴- روز هفتم محرم: تکایای مجموعه محلات میدان عباسعلی، دربنو، دوشنبه‌ای و شاهزاده قاسم. تذکر: هر محله دارای یک تکیه به مفهوم عام است و هر کدام از تکایای محلات، خود متشکل از تکایای متعدد خانوادگی یا صنفی هستند و در بین مجموعه‌ی تکایای یک محله برخی از آن‌ها دارای توق و برخی فاقد توق می‌باشند.

توق‌ها متشکل از اجزاء متعددی هستند که این اجزاء بر حسب رسوم دیرینه و یا بر اساس قرارداد بین متولیان و بزرگان هر تکیه، در طول سال در مکان مشخصی نگاهداری می‌شوند.

قبل از برگزاری این مراسم، اجزاء توق‌ها را با تشریفات خاصی از مکان نگاهداری سالیانه بیرون آورده و در جریان برگزاری مراسم توق‌بندان، به یکدیگر متصل می‌کنند. شیوه‌ی برگزاری مراسم توق‌بندان بدین صورت است که معمولاً یک روز قبل از روز توق‌بندان یا صبح روز توق‌بندان، گروهی از زنان اجزاء توق‌ها را که از جنس فولاد، برنج و مس هستند، با سرکه و ترشی تمیز کرده، سپس آن‌ها را با مخلوطی از آب و گلاب می‌شویند تا معطر شوند. پس از آن تمام شال‌ها و روسری‌هایی که در سال‌های قبل، از محل نذورات مردم جمع شده، به همراه اجزاء توق، داخل مجمع‌های مسی قرار می‌دهند. اهالی محله در روز توق‌بندان، حدود دو تا سه ساعت قبل از اذان مغرب، مجمع‌های اجزاء توق را از محل نگاهداری سالیانه‌ی آن‌ها برداشته، به صورت دسته‌ی چاووشی کنان، اجزاء توق را تا مکان پاتوقی، مشایعت می‌کنند.

لازم به ذکر است که توق‌های مجموعه محله‌ها معمولاً در یک مکان مشترک بسته شده و از آن جا هر کدام را به سمت محله و تکیه‌ی خود حرکت می‌دهند. چنان‌که توق‌های مجموعه محله‌های نعلبندان، پاسرو و میخچه‌گران را در ایوان شرقی مسجد جامع می‌بندند. توق‌های مجموعه محله‌های سبزه‌مشهد، سرچشمه، سرپیر و دباغان را در حیاط مسجد امام حسن عسگری (ع) واقع در محله‌ی سبزه‌مشهد، می‌بندند. توق‌های مجموعه محله‌های میدان، دربنو، دوشنبه‌ای و شاهزاده قاسم را در دو مکان، یعنی؛ حیاط مسجد جامع گلشن و نیز داخل امام‌زاده شاهزاده قاسم می‌بندند. پس از این‌که توق‌ها را در مکان‌های مذکور بستند، هرکدام را به سمت محله‌ی خود حرکت داده و پس از گرداندن در میدانگاه مرکز محله، هرکدام را داخل تکیه‌ای که توق به آن تعلق دارد، قرار می‌دهند. توق‌ها از روز توق‌بندان تا روز بیست و هشتم صفر در جای خود باقی هستند، سپس در این روز طی مراسم و تشریفات، توق‌ها را از تکیه‌ها بیرون آورده، اجزاء آن را مجدداً از یکدیگر جدا کرده و به همان مکان نگاهداری سالیانه منتقل می‌کنند.

مراسم پامنبری:

یکی دیگر از مراسم آیینی ماه محرم در شهر گرگان، مراسم پامنبری است که با عنوان مراسم «چهل منبر» در فهرست میراث معنوی کشور به ثبت رسیده است. زمان برگزاری این مراسم غروب روز تاسوعا و مکان برگزاری آن، خانه‌های پراکنده در کوچه و پس‌کوچه‌های محلات قدیمی شهر و میزان پراکندگی آن به وسعت تمامی محدوده‌ی بافت تاریخی گرگان است. جزئیات برگزاری این مراسم از این قرار است که در روز تاسوعا، کمی قبل از اذان مغرب، خانواده‌هایی که از قدیم الایام رسم داشته‌اند، منبرهای چوبی قدیمی خود را که مخصوص برگزاری همین مراسم است، پس از یک سال بیرون آورده، در جلوی در خانه و یا داخل حیاط می‌گذارند. بعضی خانواده‌ها تنها منبر می‌گذارند، برخی در کنار منبر؛ شربت، چای، حلوا و خرما می‌دهند و برخی هم چلو و خورش قورمه سبزی یا خورش قیمه

اطعام می‌کنند. در این روز کسانی که نذر و نیاز دارند، در کوچه‌ها و گذرهای محله‌های قدیمی گرگان به راه افتاده و روی هر منبر یک شمع روشن می‌کنند و مقداری از غذایی که در پای منبر اطعام می‌شود را نیز به نیت تبرک می‌خورند. مردم گرگان اعتقاد دارند اگر بر روی چهل منبر شمع روشن کنند و در پای هر چهل منبر، لقمه‌ای از غذای اطعام شده بخورند، به حاجت خود خواهند رسید. از ویژگی‌های این مراسم این است که در این روز و به بهانه‌ی این مراسم، می‌توان از بسیاری بناهای تاریخی و با ارزش موجود در بافت تاریخی گرگان که شاید در باقی ایام سال امکان ورود به آن‌ها میسر نباشد، بازدید کرد. برخی از بناهای تاریخی گرگان که مراسم پامنبری در آن‌ها برگزار می‌شود، عبارتند از: خانه‌ی سلطان‌العلماء واقع در سرپیر، خانه‌ی خراسانی واقع در سرچشمه، خانه‌ی رئیس‌العلماء واقع در سرچشمه، خانه‌ی کلانتری واقع در میخچه‌گران، خانه‌ی حاجی قاسمی واقع در دربنو، خانه‌ی میرکریمی واقع در میرکریم، خانه‌ی قدس مفیدی (مولودخانه‌ی آقامحمدخان قاجار) واقع در سرخواجه، خانه‌ی دیلمی واقع در سرخواجه، خانه‌ی خواجه واقع در میدان عباسعلی، خانه‌ی صادقان واقع در بالاکوچه‌ی دربنو و ...

مراسم دسته چوبی:

این مراسم تا اواخر دوره‌ی قاجار در اغلب محله‌های شهر برگزار می‌شد، اما به تدریج در بسیاری از محله‌ها منسوخ گردید. مراسم دسته چوبی اکنون به شکل گسترده و منسجم تنها در یک محله برگزار شده و در سایر محله‌های قدیمی گرگان نیز گاهی به طور پراکنده و نامنظم اجرا می‌شود. زمان برگزاری این آیین شامگاه یازدهم محرم و مبدأ آن محله‌ی میخچه‌گران است. شیوه‌ی برگزاری این آیین بدین قرار است که عزاداران چوب‌هایی ساده

آیین دسته چوبی گرگان - عکاس ابوطالب ندوی

را به صورت عمودی در دست گرفته و پشت سر چند نفر مشعل دار به حرکت درمی آیند. نحوه ی حرکت در این دسته به صورت هجومی با قدم های تند است و گاهی همراه با نوای حماسی نوحه خوان چوب ها را بالا و پایین برده و حرکتی شبیه به هروله دارند. مسیر حرکت دسته چوبی معمولاً از تکیه ی میخچه گران شروع شده، با عبور از تکیه های سرپیر، سبزه مشهد، سرچشمه، دوشنبه ای، دربنو، میدان عباسعلی، نعلبندان و پاسرو، مجدداً به تکیه ی میخچه گران باز می گردد. مراسم دسته چوبی نیز مانند توق بندان و پامبری در فهرست میراث معنوی کشور به ثبت رسیده است.

منابع

اخوان مهدوی، محمود. (۱۳۸۹). سررسید استرآباد.
لیوانی، معصومه. (۱۳۹۱). بررسی نقش مراسم آیینی در بازآفرینی ساختار بافت تاریخی گرگان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران، دانشکده شهرسازی.
مقسمی، گلشن. (۱۳۹۴). تکاپای گرگان: هدایت کننده ی حیات شهری و محله ای. پایان نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. دانشگاه هنر اصفهان. دانشکده شهرسازی و معماری.
میرحسینی، محدثه سادات. (۱۳۹۰). بررسی و تعریف محور فرهنگی - تاریخی استرآباد و طرح سازماندهی گذر دربنو و مرمت بخشی از جداره های آن. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت و احیا ابنیه و بافت های تاریخی. دانشگاه هنر اصفهان. دانشکده مرمت.

آیین دسته چوبی گرگان - عکاس ابوطالب ندری